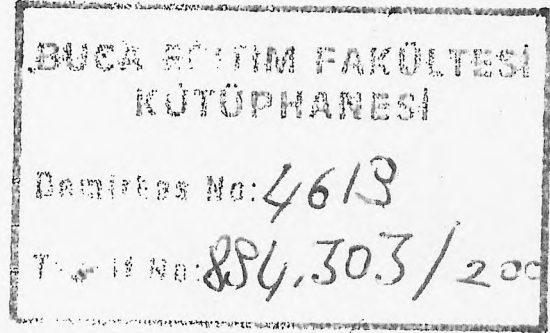

ATATÜRK YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ BAŞKANLIĞI

TÜRK DÜNYASI ORTAK EDEBİYATI

TÜRK DÜNYASI EDEBİYAT
KAVRAMLARI VE TERİMLERİ
ANSİKLOPEDİK SÖZLÜĞÜ

CİLT
III

Türk dünyası edebiyat kavramları ve terimleri ansiklopedik sözlüğü – Ankara: AKD TYK Atatürk Kültür Merkezi, 2004.

3. c.; 23,5 cm. (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi yayını: 289; kaynak eserler dizisi: 4)

ISBN: 975-16-1581-X(Tk.)

I.TÜRK DÜNYASI ORTAK EDEBİYATI – SÖZLÜKLER

Sadık TURAL – Hüseyin AĞCA vd.

I. Seri

894.303

Bu cildin basımı Cumhuriyetimizin 80. Yılı Kutlama Komitesi'nin maddî ve manevî desteği ile gerçekleştirilmiştir.

Atatürk Yüksek Kurumu
Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 289
Kaynak Eserler Dizisi: 4

Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü
Cilt: III

©Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2004
ISBN: 975-16-1582-8
: 975-16-1581-X (Tk)
İLESAM: 2002.06.Y.0143-283

TÜRK DÜNYASI ORTAK EDEBİYATI

Proje Yürütücüsü
Prof. Dr. Sadık TURAL

TÜRK DÜNYASI EDEBİYAT KAVRAMLARI ve TERİMLERİ ANSİKLOPEDİK SÖZLÜĞÜ

Alt Grup Başkanı
Dr. Hüseyin AĞCA

Başkan Yardımcısı
Doç. Dr. Pakize AYTAÇ

Can

Reklam ve Basın Yayın Ofset Matbaacılık
ERCIYES SANAYİ SİTESİ 9. Cad. No:57 Macunköy/ANKARA
Tel: (0.312) 397 16 29-30-31 Fax: (0.312) 397 16 57

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı
G.M.K. Bulvarı 133, 06570 Maltepe-Ankara
Tel: (312) 231 23 48 – 231 44 76
Belgegeçer: 232 43 21
e-posta: www.mrks@akmb.gov.tr
ortakedebiyat@mynet.com.tr
Internet: www.akmb.gov.tr

TÜRK DÜNYASI ORTAK EDEBİYATI PROJESİ

Başkan

Prof. Dr. Sadık TURAL

Başkan Yardımcıları

Prof. Dr. Kâmil VELİYEV

Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN

Türk Dünyası Koordinatörleri

Prof. Dr. Kâmil VELİYEV (*Başkan*)

Prof. Dr. Bekir NEBİYEV (*Azerbaycan*)

Prof. Dr. Ahmet SÜLEYMANOV (*Başkurdistan*)

Prof. Dr. Cevat HEYET (*İran*)

Prof. Dr. Şakir İBRAYEV (*Kazakistan*)

Prof. Dr. Abdildacan AKMATALİYEV (*Kırgızistan*)

Prof. Dr. Begali KASIMOV (*Özbekistan*)

Prof. Dr. Hatip MİNNİGULOV (*Tataristan*)

Prof. Dr. Annagurban AŞIROV (*Türkmenistan*)

Yürütme Kurulu

Prof. Dr. Şükrü ELÇİN – Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN

Prof. Dr. Sadık TURAL – Dr. Müjgân CUNBUR

Prof. Dr. Osman HORATA

Yard. Doç. Dr. M. Kayahan ÖZGÜL – Yard. Doç. Dr. Güzin TURAL

Doç. Dr. Naciye YILDIZ

Proje Genel Sekreteri

Dr. Hüseyin AĞCA

TÜRK DÜNYASI EDEBİYAT KAVRAMLARI
ve
TERİMLERİ ANSİKLOPEDİK SÖZLÜĞÜ

Alt Grup Başkanı
Dr. Hüseyin AĞCA

Başkan Yardımcısı
Doç. Dr. Pakize AYTAÇ

Redaksiyon Kurulu
Dr. Hüseyin AĞCA – Doç. Dr. Pakize AYTAÇ – Doç. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU
Doç. Dr. Nurettin DEMİR
Doç. Dr. Filiz KILIÇ

Aktarma Grubu
Dinara DÜYSEBAYEVA – Kalmamat KULAMSHAEV

Teknik Denetim
Dr. Ümmühan BİLGİN-TOPÇU – Kemalettin DENİZ

Bilgi İşlem
Tuğba ERDOĞAN – Nuray ERYURT – Banu OLŞEN-SANDALCI

BU CİLDİN YAZARLARI

- AÇIK, Nilgün
AÇIKGÖZ, Namık
AĞCA, Ferruh
AĞCA, Hüseyin
AKKUŞ, Metin
AKSOYAK, İsmail Hakkı
AKTULUM, Kubilay
ALBAYRAK, Mevlüd
ALPTEKİN, Ali Berat
ARI, Ahmet
ASLAN, Sema
AYDEMİR, Yaşar
AYTAÇ, Pakize
BABACAN, Mahmut
BİLKAN, Ali Fuat
BÖKÖNBAYEV, C.
CANIM, Rıdvan
CEYLAN, Ömür
COŞKUN, Menderes
ÇAĞLAYAN, Bünyamin
ÇAKIR, Müjgân
ÇELİK, Yakup
ÇETİN, Nurullah
ÇETİŞLİ, İsmet
ÇOBANOĞLU, Özkul
DEMİR, Necati
DEMİR, Nurettin
DOĞAN, Mehmet Can
DONBAY, Ali
DUVARCI, Ayşe
DÜZGÜN, Dilaver
ELİAÇIK, Muhittin
ERKİNOV, A.
GENÇ, İlhan
GÜNEŞ, Arif
HANÇERLİOĞLU-KILIÇ, Filiz
HORATA, Osman
IŞINSU-DURMUŞ, Tuğba
İSEN, Mustafa
KÂHYA-BİRGÜL, Alev
KÂHYA, Esin
KARA, Mehmet
KARACA, Nesrin
KAYA, Doğan
KESKİN, A.G.
KÖKSAL, Fatih
KUTLAR, Fatma Sabiha
LÜLEÇİ, Murat
MACİT, Macit
MUM, Cafer
OĞRAŞ, Rıza
OĞUZ, Öcal

OKUYUCU, Cihan
ÖZBEK, Mehmet
ÖZEL, Semiha
ÖZKARSLI, S.YILMAZ
ÖZTEKİN, Özge
ÖZTÜRK, Nurettin
PALA, İskender
SALMANOV, Şamil
SUNGURHAN-EYDURAN, Aysun
ŞAFAK, Yakup
ŞEN, Cafer
ŞİMŞEK, Tacettin
TANYERİ, M.Ali
TOKEL, Dursun li
TOPALOĞLU, Ahmet
TOPÇU-BİLGİ Ümmühan

TURAL, Sadık
TURAN, Fatma Ahsen
TURAN, S.
UÇAR, Pirnur
UÇMAN, Abdullah
ULUDAĞ, Süleyman
ULUSOY, Ayşe
ÜSTÜNER, Kaplan
YAKICI, Ali
YAMAN, Ertuğrul
YAZAR, İlyas
YAZICI, Gülgün E.
YILDIZ, Ayşe
YILDIZ, Naciye
YOLCU, N.

HADİS

mâyesi / Biz bu rneydânın nice çâ-bük-süvârın görmüşüz (Nabi).

Kay.: Nâhid Aybet, *Fuzûlî Divanı'nda Maddi Kültür*, Kültür Bakanlığı Yay., Ank. 1989, s.297 vd.; Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lügati*, C.2, İst. 1928, s.603; *ADŞS*, s.387. ♦C. OKUYUCU

HADİS: (Az.: *Hadis*; Bşk.: *Xadiş*; Kaz.: *Xadis*; Kır.: *Hadis*; Özb.: *Hadis*; Tat.: *Xadis*; Trkm.: *Hadis*) Arapça bir kelimedir. *Hadîs* şeklinde olduğunda söz anlamındadır. *Hâdis* şeklinde olduğunda ise; *yaratılmış yokken meydana gelmiş* anlamındadır. Bu anlamıyla kullanıldığında *Allah'ın dışındaki herşey* kastedilir. *Hadîs* şeklinde kullanıldığında ise, İslâm literatüründe *Hz. Peygamber'den rivayet edilen söz* anlamına gelmektedir. Hadîs konusu yani Hz. Peygamber'in sözleri meselesi İslâm dininde önemli bir inceleme alanıdır. Hadis konusunda özet olarak denebilir ki, Hz. Peygamber'in Kur'ân dışındaki sözleri, din ile ilgili olsun veya olmasın çoktur. Bunlar kendi hayatında yazıya geçirilmemiştir. Hz. Peygamber'in arkadaşlarından bazılarının Hz. Peygamber'den duyduğu sözleri yazdığına dair rivayetler vardır. Ancak bu durum doğru kabul edilse bile, bunlar bugün elimizde bulunanların çok çok az bir kısmını oluşturuyordu. Hadisler Hz. Peygamber'in vefatından epeyce bir zaman sonra, bazı gönüllü kişilerin kişisel çabalarıyla sözlü olarak nakledilmekte olan rivayetlerden derlenmiştir. Bu çerçevede ilk derleme Hz. Peygamber'in vefatından sonraki ilk yüzyıl içinde yazılmaya başlanmıştır. Bu faaliyet 2. ve 3.

yüzyıllarda en yüksek düzeye ulaşmış, 4. ve 5. yüzyıllarda da devam etmiştir. Günümüzde böylece derlenmiş birçok esere sahip bulunmaktayız. Onlardan önemli bir bölümü de dilimize kazandırılmıştır. Derlenmiş olan bu hadislerin bizzat Hz. Peygamber'in sözü olduğu meselesi, İslâm dünyasında geçmişten günümüze oldukça çok tartışmalara konu olmuştur. Bu çerçevede birçok çalışma yapılmıştır. Hâlen bu yöndeki çalışmalar büyük bir hızla sürmektedir. Hadis konusu, İslâm'ın, kaynakları konusunda en önemli bir sorundur. Ayrıntılı bilgi için bu bağlamda hazırlanmış olan çalışmalara müracaat edilmesi gerekir. Bu konuda yapılmış birçok değerli çalışma mevcuttur.

Kay.: M. Yaşar Kandemir, *TDVİA/15*. ♦A. GÜNEŞ

HADİS-İ ERBAİN: Bkz. Hadis.

HAFİZ-I KÜTÜB: Kitaplık görevlisi. Kitapları hıfzeden, saklayan. Kütüphane memuru, kütüphaneci. Osmanlı döneminde *kütüphaneci* karşılığı olarak kullanılan ve *kitapları koruyan* anlamına gelen bir terimdir. Özellikle vakıf kütüphanelerinin yöneticileri için 16. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Sonradan bütün kütüphanelerin bu tür görevlilerini içine alan bir mana kazanarak Cumhuriyet dönemine kadar kullanılmıştır. Kütüphane vakfiyelerinde *emin-i kütüb*, *hazîn*, *hazîn-i kütüb* gibi isimlerle anılan hafız-ı kütüblerin taşımaları gereken şartlar, vasıfları, görevleri, tayin ve azil şekilleri ve bunlara ödenecek ücretler

hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bu özellikleri içeren ilk vakfiye Fatih Sultan Mehmed Vakfiyesi'dir. Aranan şartlar arasında, hafız-ı kütüblerin kitap sevgisi olan, dürüst, çevrelerinde sevilip sayılan bilgin kişiler ya da edipler arasından seçilmesi istenmektedir. Hafız-ı kütüblerin en ünlüsü Lale Devrinin ünlü şairi Nedim'dir. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, İstanbul'da kurduğu kütüphanesinin sorumluluğunu Nedim'e vermiş, o da bu göreve getirilişinden duyduğu memnunluğu: *İhsan idüb kerem buyurub himmet eyleyüb / Lutf itdü bendesine kütüp-hâne hidmetün / Ol hidmet-i celilin efendim Hüdâ bilür / Çokdan çekerdü hâtır-ı âzâde hasretün* beyitlerinin de yer aldığı uzun bir şükranîye ile belirtmiştir.

Kay.: TDVİA; TDEA; TS; OTAL; OTDTS/I. •İ. YAZAR

HAFİF: Arap aruzuna göre IV. dâirenin 4. bahridir. Arap aruzuna göre bahrin aslî vezni bir beyitte iki defa fâilâtün müstef' ilün fâilâtün'dür. Fars aruzunda aslî vezin ise bu kalıptan çıkarılmış olan feilâtün mefâilün feilâtün'dür. Bahrin adının hafif konulmasının nedeni, sebeplerinin çokluğu dolayısıyla vezinlerinde bir hafiflik meydana gelmesidir. Fars ve Türk edebiyatlarında hafif bahrinin ilgi görmüş olan tek vezni, fâilâtün (veya feilâtün) mefâilün feilün (veya fa'lün) dür. Farsça gazellerde %2.9, Türkçe gazellerde %2.4 oranıyla en çok kullanılan 8. vezindir. Bu kalıp her iki edebiyatta da bilhassa mesnevîlerde tercih edilmiştir. Örnek olarak Fars edebiyatından Senâî'nin

Hadikatü'l-hakîka'sı, Nizâmî'nin *Heft peyker'i*, Emîr Husrev'in *Heşt Bihişt'i*, Evhadî'nin *Câm-ı Cem'i*, Câmî'nin *Silsiletü'z-zeheb'i*, Hilâlî'nin *Şâh u Dervîş'i*; Türk edebiyatından Şeyhî'nin *Har-nâme'si*, Hamdullâh Hamdî'nin *Yûsuf u Züleyhâ'sı*, Lâmiî'nin *Şem'ü Pervâne'si*, Fazlî'nin *Gül ü Bülbül'ü*, Yahyâ Bey'in *Şâh u Gedâ'sı*, Nev'îzâde Atâyî'nin *Heft Hân'ı*, Sâbit'in *Edhem ü Hümâ'sı* ve İzzet Mollâ'nın *Gülşen-i Aşk'ı* sayılabilir. Vezin, yeni Türk edebiyatında da ilgi görmüştür.

Kay.: Şems-i Kays, *el-Mu'cem*, s. 170-171; Nasîrüddîn-i Tûsî, *Mi'yâru'l-es'âr*, s. 129-133; Ahmed Sâfi, *Câm-ı muzaffer* (Şerh-i arûz-ı Mollâ Câmî), s. 140-145; Seyfî-i Buhârî, *Risâle-i arûz*, s. 42-44; Alî-şîr Nevâyî, *Mîzânü'l-evzân*, s. 51-52; Pervîz Nâtil Hânlerî, *Tahkîk-i intikâdî der arûz-i Fârsî*, s. 152 v.d; Tâhirü'l-Mevlevî, *EL*, s. 24; İsmail Habib, *Edebiyat Bilgileri*, s. 51-52; Nihad M. Çetin, *TDVİ/III*, "Aruz"; Sîrûs Şemîsâ, *Seyr-i gazel der şî'r-i Fârsî*, s. 228 v.d; Abbâs Mâhyâr, *Arûz-i Fârsî*, s. 76-82; Halûk İpekten, *Aruz Ölçüsü*, s. 218-227 (1. bs.); Tevfik Rüstü Topuzoğlu, *TDVİA/15*, "Hafif". (Genel Bibliyografya için Bkz. ARUZ maddesi.) •Y. ŞAFAK

HAIN KÂHYA: Bir Karagöz ve tulûat oyunu. XIX. yüzyıl sonlarında tulûat oyunlarından Karagöz perdesine aktarılmıştır. Önce Küçük İsmail, sonra Katip Salih ve başkaları tarafından perdeye uyarlandığı rivayet edilmektedir. Hayali Memduh'a ait metindeki fasıl bölümünün altında 23 Temmuz 1902 kaydı vardır. Bu kaynakta verilen biçimiyle olaylar şöyle gelişir: Çiftliğinde kâhya olarak çalıştığı beyin kızına aşık olan

devrinde ve daha sonralarda bazıları tarafında tekfirle itham edilirken, bazılarınca da aşk şehidi olarak kabul edilmişti. Hallac-ı Mansur Batı'da, bilhassa Louis Massignon'un çalışmalarıyla tanınmıştır. Bilhassa, Mevlevilik ve Bektaşilikte adı sıkça anılan ve tasavvufa dair *Kitâbü't-Tavâsîn* adlı bir eseri çok meşhur olan Hallac, edebiyatta aşk ve inanç uğruna ölüm dahil her şeyi göze alan bir kahraman olarak kabul edilir ve şiirlerde *dâr* ve *ene'l-hak* kelimeleleriyle söz konusu edilir. Aşık, aşkı uğruna Hallac olup, darağacında asılmaya razıdır. Sevgilinin saçları darağacı olunca Mansur olan âşık da bu darağacına (saçlara) asılır. *Asılıp Mansûr-ves hâk olsan ey dil gam degül / Kim muhabbet bâğı engûrına tâk olsan gerek* (Nev'î).

Kay.: Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, Kabalcı Yay., İst. 1999, s. 75-78; E.J.W.Gibb, *Osmanlı Şiir Tarihi*, (Çev: Ali Çavuşoğlu), Akçağ Yay., Ank. C. 1-2, s. 37; Süleyman Uludağ, *Hallâc-ı Mansûr*, TDVİA/15, s. 377-381; Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, Sönmez Yay., İst. 1969, s. 86; M. Nejat Sefercioğlu, *Nev'î Divanının Tahli*, KB. Yay., Ank. 1990, s. 52-53; ADŞS, s. 204-205; B. Füzuranfer, *Mevlana Celadeddin*, (Çev: Feridun Nafiz Uzluk), MEB. Yay., İst. 1963, s. 268; Asaf Hâlet Çelebi, *Mevlana ve Mevlevilik*, Nurgök Matb., İst. 1957, s. 49. •D.A. TOKEL

HALVET: Yalnız, تنها kalma, tenhaya çekilme, tenhalık. Tenha yer. Kimsenin bulunmadığı ıssız ve kapalı yer. Uzlet, inziva, tek başına yaşamak, topluma karışmamak. Hamamda tek kişinin yıkandığı sıcak

bölme. İslâm dini kurallarına göre karı-kocanın başkalarının girmesine izin verilmeyen bir yerde başbaşa kalmaları. Osmanlı İmparatorluğu'nda saray kadınlarının gezip dolaşmaları için yapılmış özel bahçeler. Tasavvufta, Tanrı ile görüşme. Dervişin dünyadan el etek çekerek bir hücreye girmesi, gönül aynasında Tanrı'yı görmesi, Tanrı ile aşırı bir coşkunculuk içinde gizlice konuşması. Söylentilere dayalı bazı tarihî kaynaklara göre halvetin Musa Peygamberden kaldığı ileri sürülmektedir. Onun Medyen'de Şuayb'ın yanında geçirdiği günlerin bir halvet niteliği taşıdığı kaydedilmektedir. Bir çok tarikatta kırk gün süren halvete *erbain çıkarmak* denir. Her tarikatın kendine göre bir halvet anlayışı vardır. Halvete çekilen bir kimsenin bütün dünya işlerini, duygusal eğilimlerini, maddî varlığı ile ilgili her türlü ihtiyacı bir yana atması, kendini tam bir bütünlük içinde Tanrı'ya vermesi gerekir. Mevlevîlere göre halvet, gönül evini her türlü yabancıdan uzak tutarak sevgiliyle buluşmayı sağlayacak duruma getirmektir. Halvet, gönülden gönüle yol bulmak, aradaki ikiliği kaldırıp birliğe (vahdete) ulaşmak için kendini olgunlaştırma yoludur. Bütün tarikatlarca benimsenen halvetin uygulama yeri tekkelerdir. Tekke şeyhi, halvete girmek isteyen dervişini uygun görürse hücreye götürür, kendisine gerekli olan şeyleri anlatır ve dua ederek yanından ayrılır. Derviş halvette bulunduğu sürece yemeği ve suyu her gün yanına getirilir. Halvet süresince derviş gerekmedikçe dışarı çıkmaz, kimseyle konuşmaz, hiçbir

HÂM

şeye karşı ilgi göstermez. Gece gündüz ibadet ve zikir yapar. Halvet süresi bitince şeyh, dervişin bulunduğu hücreye girer. Derviş bu süre içinde gördüğü rüyalarını şeyhine anlatır, şeyh de bunları yorumlar. O gün gerekli törenler yapılarak kurbanlar kesilir. Derviş *erbat*nden çıkar. Halvet insanın kendi benliğinden sıyrılması, maddî dünyanın dışına çıkarak manevi varlık alanında kendi kendini görmesi, dış etkilerden kurtularak kendi kendisiyle konuşmasıdır. Halvet özellikle dinî-tasavvufî edebiyatımızda çok sık kullanılmıştır. *Benimçün sohbet-i zikre niçün gelmez dimiş sûfi / Kuru gavga bana hâcet değül halvet diler gönlüm* (Zâtî). Divan edebiyatında gönül, herkesin girmemesi ve olup bitenlerin kendi içinde meçhul kalması açısından da bir halvet yeridir. Âşık orada sadece sevgilinin hayali ile yaşar. Onun yanağı karanlık ve daracık çilehane de kandil gibidir. *Hayalün çünkü çeşmüme karar eyler ne bilsün kim / Derûn-ı halvet-i dilde neler yanar neler göynür* (Ahmed Paşa).

Kay.: TDVİA; TDEA; ML/5; TS; AOTL; OTDTS/1; TsTS; ADŞS; BGT, s.229.

❖❖İ. YAZAR

HÂM: (Az.: Ham; Kaz.: Şiyki; Kır.: Çiyi; kam, bişpagan; Özb.: Ham; Tat.: Çiy; Trkm.: Hâm) Çiğ, pişmemiş, olmamış meyve. Mecazen tecrübesiz, yol ve erkân bilmeyen, edeb mahrumu, kaba vs. anlamlarında kullanılır. Ruhun ve manen pişmiş ve olgunun zıddını ifade eder. Nitekim Mevlana bu iki kelimeyi bir arada kullanmıştır: *Der-neyâyed hâl-i puhte hiç hâm / Pes sühan kûtâh*

bâyed vesselâm (Olgunun hâlini ham nereden bilsin. O halde, sözü kısa kes, uzatma.) *Hamdır meyve-i vaslum sana olmaz dersin / Olsun ey tâze nihâl-i çemen-i cân olsun* (Nedim). Kelime; hayâl-i hâm, fikr-i hâm, tama'-ı hâm, sevdâ-yı hâm, ham ervâh ve ham sofı gibi terkiplerle de kullanılır. İşlenmemiş maddeler için de ham tabir edilir; ham gümüş, ham bakır, ham ipek vs.

Kay.: Hüseyin Kazım Kadri, *Büyük Türk Lügati*, 2. cilt, 1928, s. 590. ❖❖C. OKU-YUCU

HAM: Hz. Nuhun oğullarından biri. *Kur'an*'da adı geçmeyen Ham, Tevrat'a göre Nuh'un en küçük oğlu olup tufanda gemiye binenlerdendir (Tekvin 7113). Tevrat'ta Ham'la ilgili çelişkili bilgiler mevcuttur. Ham'ın babası tarafından lânetlendiği ve bu lânet sonucunda onun neslinden gelen Mısır ve Habeşlilerin ceza çektikleri gibi muharref rivayetler bu kabildendir. Her hâlde bu rivayetler Sam ve onun soyundan gelen Yahudi kavminin üstünlüğü fikrine hizmet için imal edilmiş benziyor. Ham ve soyu ile ilgili bu İsrailiyyat bilahare Taberî ve İbn-i Esir gibi bazı İslâm alimleri tarafından da kullanılmıştır. Bir hadis-i şerifte de; "*Sam Arapların, Ham Habeşlerin, Yafes Rumların atasıdır.*" denmiştir. Kıvrım, büklüm, kemer anlamlarına gelen kelime divan edebiyatında daha çok sevgilinin saç büklümleri ya da kızgınlık anındaki kaş kıvrımlarını ifade için kullanılır. Rüzgâr sevgilinin saç buklelerini dağıtınca o kıvrımlar arasında gizli olan âşığın gönül parçalan açığa çı-

HAMASÎ

Türk edebiyatında epik türü karşılayan bu tür destanî eserlere edebiyatımızın en eski devirlerinden beri rastlanılmaktadır. Orhun Yazıtları'nda, Oğuz Kağan Destanı başta olmak üzere tüm Türk kahramanlık destanlarında, *Dede Korkut Hikâyelerinde*, Köroğlu kollarında ve özellikle Hz. Ali'nin ve Battal Gazi'nin kahramanlık menkıbelerinin anlatıldığı bazı halk kitapları ve halk hikâyelerinde hamasî unsurlar yer alır. Âşık edebiyatında çeşitli savaşları, gazaları konu alan şiirler, destanlar, koçaklamalarla; divan edebiyatında gazavatnameler, zafernameler ve bazı kasideler hamasîyat ile doludur. Âşıkpaşazâde başta olmak üzere erken dönem Osmanlı tarihlerinin büyük bir çoğunluğunda da neredeyse epik destanlardan aşağı olmayan oranda hamasîyat unsurlarının söz konusu metinlerin hâkim elementini oluşturduğu görülür. Batı tesirinde gelişen Türk edebiyatındaysa hamasîyat, daha çok ordu-millet-asker konularını işleyen, ecdadın kahramanlıklarına atıflar yapan, zor günlerde milleti harekete geçirmek isteyen, askeri teşci eden eserlerde ve nutuklarda yer alır. Özellikle Millî Edebiyat dönemi eserleri başta olmak üzere, Cumhuriyetten sonra millî mücadeleyi konu edinen eserlerde hamaset unsuru çoğalmıştır. Bu dönemde pek çok şair ve yazar yazdıkları hamasî eserlerle şöhret kazanmışlardır. Bunlara örnek olarak Arif Nihat Asya, Behçet Kemal Çağlar, Feridun Fazıl Tülbentçi, Basri Gocul ve Ni-yazi Yıldırım Gencosmanoğlu verilebilir. Aynı dönemde hamasî edebiyat eserlerini toplayan antolojiler de

yayımlanmıştır. Büyük bir yekun tutan bu tür güldestelerden Z. Güvemli'nin (1943) *Kahramanlık Şiirleri Antolojisi*; F. Ersavaş'ın (1961) *Hamâsî Şiirler Antolojisi*; N. Birinci'nin (1990) *Kahramanlık Şiirleri Antolojisi* ilk anda akla gelenlerdendir.

Kay.: TDVİA; TDEA. ●Ö. ÇOBANOĞLU

HAMASÎ: Hamasetle ilgili. Fıtrî cesarete ait ve müteallik. Kahramanlık. Yiğitlik. Yiğitlik ve kahramanlıktan söz eden. Fransızca *épique* kelimesinin karşılığı. Epik. (Bkz. hamaset)

Kay.: ML/5; TS; AOTL. ●İ. YAZAR

HÂME: Bkz. Kalem.

HAMEL: Kuzu, koç, koyun, koç takım yıldızı ve koç burcu. Astronomi terimi olarak, semânın kuzey yarım küresinde Sevr burcu ile Süreyyâ manzûmesinin yakınlarında bulunan bir burç olup güneş buraya martın dokuzunda girmiş. Bu tarih nevruz adıyla anılır ve baharın başlangıcı sayılır. Bu tarihte sünbül bahara nişan çeker ve baharın mahmili bağlanır. Kar henüz kalkmıştır ve kıra çıkan koyunlarla bir benzerlik arz eder. Nevruz sultanı dehrin mizacını mu'tedil kılar. Bu burca, asıl şekli vücuda getiren on üç yıldız ile bu şeklin dışında kalan beş yıldız dahildir. Koç o suretle temsil edilmiştir ki vücudu garba yönelip başı arkaya çevrilmiştir. Bu gün, ilkbaharın başlangıcı olup gece ile gündüz bu günde eşit olur. Nevruz Bayramı'nın bu günde olduğuna dâir rivayetler vardır. Nücûm ilmüne ait eserler bu

HAZERÂT-I HAMS

ruhî havayı açıkça hissettirirler. Mehmet Rauf'un *Eylül* romanında da hazan mevsiminde çürümeye başlayan tabiat ile roman kahramanları arasında münasebet kurulur. Halk edebiyatında da sonbahar benzer ifadelerle ele alınır. Şu türküde âşık kendi sıkıntısını sonbaharda tabiatın aldığı durumu, özellikle dağları tasvir ederek dile getirir. Türki Berây-ı Hazân: *Şimden gerü güz eyyâmı irişdi / Bozuldı yeşili alı dağların / Gözi yaşı ummânlara karışdı / Kı-rıldı kanadı kolu dağların / Görinmez oldu dumandan bir seri / Âh u feryâd ile doldı her yeri / Bürüdi üstüne hazân askeri / Dağıldı şenliği alı dağların /... / Tâsbâz gözi yaşı taşgın akmışdır / Çarh-ı felek hatırcığın yıkmışdır / Rûzigâr elinde neler çekmişdir / Eğer söyleyeydi dili dağların* (Tasbâz Ali). Bütün bu olumsuz yönlerinin yanı sıra, hazan mevsimi bir bolluk ve bereket mevsimidir. Bu mevsimde meyveler ve ekinler toplanır. Sonbahar bu özelliği ile de edebiyatımızda işlenir.

Kay.: ADTL; TDEA; ML, HBDT; HEG; s. 474-475; ADŞS; NDT, s. 357-358; Şükrü Elçin, *Türk Edebiyatında Tabiat*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., S. 66, Ank. 1993. •F. HANÇERLİOĞLU-KILIÇ

HAZERÂT-I HAMS: Beş mertebe, beş âlem demektir. Kudret ve mümessilleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tasavvufta varlığın beş kategorisi vardır: 1. Mutlak gayb hazreti olan âyân-ı sabite âlemidir. 2. İzafî gayb hazreti. Bu da iki kısımdır: Mutlak gaybe yakın olan ve mutlak şehadet âlemine yakın olan. 3. Mutlak şehadet hazreti. 4. Dört âlemi

içeren hazret, insan âlemi. 5. Melek âlemi melekût âleminin mazharı, melekût âlemi ceberût âleminin mazharı, ceberût ayân-ı sabite âleminin mazharı, bu da ahadiyet ve ahadiyet hazretleriyle birlikte hazret ve âlem sayısı yedi olur.

Kay.: OTDTS; TsTS. •R. OĞRAŞ

HAZF U TAKDİR: Hazf, hazif olarak kullanılmaktadır. Arapça bir kelime olup kaldırma, silme, giderme demektir. Noktasız harflerden teşekkül edecek kelimelerle manzum ve mensur yazılar yazmaktır. Bu yazılara *mahzûf* denilmektedir. Türk Halk edebiyatında *leb değmez* denilen, saz şairlerinin dudakları arasına, dikine toplu iğne ya da kibrit çöpü yerleştirerek *b,p,f,m,v* harflerini kullanmadan söyledikleri şiirler hazf örneklerinden sayılabilir. Taş atmak anlamına gelir. Aruz ıstılahındaki *fâilâtüindeki* "tün"ü kaldırıp kalan *fâilâyı fâilün* olarak kullanmaya hazf denilmektedir. Eski edebiyatta kullanılan meâni tabirlerden biridir. *Hazf u takdir*, mânâyı tek kelime ile ifade etmek, kestirmeden söylenecekleri belirtmek, söylenilmesi gerekmeyen sözü söylememek sanatıdır. Örneğin, "Yorulduunuz galiba?" sorusuna verilen "Çoook" karşılığı gibidir.

Kay.: TDVİA/17; TDEA/4; ADŞS, s.243; EL, s.51. •İ. YAZAR

HAZF: Aruzda vezin gereği iki kelimenin hece düşürülerek birlikte kullanılmasıdır. Örneğin Farsça kelimelerde *zi in* yerine *zîn*, *ve ey* yerine *v'ey*; Türkçe kelimelerde *ne olur* yerine *n'olur*, *ki ider* yerine *k'idder* gibi.

HÜKM-İ KARAKÜŞİ

nınca Sebâ ülkesini görüp Süleyman Peygamber'e haber vermiş, o da Belkıs'a Hüdhüd'ü elçi olarak göndermiştir. *Ey nâme sen ol mâhlikâdan mı gelirsin/ Ey Hüdhüd-i ümmîd Sebâ'dan mı gelirsin* (Nâbî).

Kay.: A.J.Wensinck, *Hüdhüd*, *İA*, MEB, İst. 1940-88; *AOŞS*. ♦R. OĞRAŞ

HÜKM-İ KARAKÜŞİ: Çarpık mantıklı yargı. *Adliyle zulm-i sâbıkı mahv etse çok mudur/ Râzı olur mu hüküm-i Karakûşa mâhtâb*. Ş. Gâlib.

Kay.: Yaz. Arv. ♦Yaz. Krl.

HÜKÜMNÂME: Sarayın harem dairesinden emri mutazammın olarak yazılan kağıtlar hakkında kullanılır bir terimdir. Buyrultu demektir. Özellikle Valide Sultanlar tarafından iş başında bulunan devlet adamlarına yazılırdı.

Kay.: *OTDTS*. ♦R. OĞRAŞ

HÜLÂGU: Cengiz'in torunu; Tulu Han'ın oğlu olup İran'da hüküm süren İlhanîler Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarıdır. 1217'de doğmuştur. Biraderi Möngke tarafından bir ordunun başına geçirilerek İsmailîlere ve Halife Mustasım'a karşı gönderildi. Ordularıyla Bağdat'ın altını üstüne getirmiş, hanedanıyla beraber Mustasım'ı ve sekiz yüz bin insanı katlederek eşi görülmemiş zulüm yaptığı için kanlı kâtil timsâli telakkî olunmuştur. *Döndü Bağdâd-ı dile kişver-i cân ahdinde / Müjeler leşker-i Tatar u Hülâgûsun sen* (Nâilî-i Kadîm).

Kay.: W. Barthold, 'Hülâgu', *İA*, İst. 1940-88; *ETEM*. ♦R. OĞRAŞ

HÜMÂ: Devlet kuşu, talih kuşu, cennet kuşu. Saadet, mutluluk. Yunanlıların *Phoenix* adını verdikleri kuşun doğudaki ismi olarak zikredilmesine karşın Anka, Simurg ve Phoenix ile hümanın karıştırıldığı da ileri sürülmektedir. Bazılarına göre Hint Okyanusu adalarında bulunan, güvercin büyüklüğünde, yeşil kanatlı, kemikle beslenen; bazılarına göre de Çin, Hıta, Deştikıpçak veya Hindistan'da yaşayan serçeden büyük, boz, saksaganı andıran ve üzerinden geçtiği kimselere zenginlik ve mutluluk getireceğine inanılan mitolojik kuştur. İslâmiyet öncesi, Türk inançları içinde de yer alan hayat ağacı ile hayat suyu yanında üçüncü önemli motiftir. Hüma'nın en önemli özelliği cennet ve devlet kuşu olmasıdır. Onun yedi kat göğün üzerinde, fellekler ve burçlar arasında dolaşıp Allah'a ulaştığına inanılır: *Ne erenler gelip geçti / Bular yurdu kaldı göçtü / Pervâz urup Hakk'a uçtu / Hüma kuşudur kaz değil* (Yunus Emre). Eski Türk ongunlarından. Dolayısıyla Orhun Yazıtları'nda geçen *umayın* Farsça'ya *hümâ* olarak geçmiş olması muhtemeldir. Halk inancına göre daima gökyüzünde yaşayan ve yere bazen kırk arşın yaklaşan hümanın gölgesi bir insanın başına rastlarsa taç giyeceğine belirti sayılırdı. Başka bir inancıya göre, eskiden bir meydanda bu kuşu uçururlar, kimin başına konarsa onu hükümdar seçerlerdi. *Devlet kuşu* deyimi de bu inanıştan gelmiştir. *Ol şeh-i hüsnün gözü üzer bakanlar kâşına / Sâye-i perr-i hümâ düşmüş sanurlar başına* (Bâkî). Ayrıca hümanın hayatta iken ele geçmediğine,

havada yumurtlayıp yavrusunu havada çıkardığına, ayakları olmadığına, hiçbir kuşu incitmediğine, tehlike anında yavrularını kanatları altında koruduğuna ve onu kasten öldürenin kırk gün içinde öleceğine inanılır. İranlı şair Hâfız, hümanın diğer kuşlardan üstün olduğunu söylemiştir. Klâsik Türk ve İran edebiyatlarında hüma ile ilgili birçok tabir de yer almaktadır. *Hümâ-yı lâmekân* (Allah), *hümâ-yı beyzâ-i din* (Hz. Peygamber), *hümâ-pervâz* (yüksekten konuşan), *hümâ-yı ikbâl* (devlet kuşu, yüksek talih), *hümâ-pâye* (yüksek dereceli) gibi. Hüma aynı zamanda erişilmesi imkânsız şeyleri de ifade eder. Bunların başında vuslatı mümkün olmayan sevgili gelir. Şiirlerde bu yönüyle çok kullanılmıştır. *Sen bana gelmek bâid ü ben sana varmak muhâl / Kim hümâ inmez yere konmaz kebûter Kâ'be'ye* (Necâtî). Sevgilinin iltifatı âşğın başına devlet kuşu konması demektir. Sevgilinin saçı, kaş, vuslatı hümânın kanatlarına, saçının gölgesi de mutluluk getirdiğinden hümânın gölgesine benzetilir. *Hat mı bu yâ gönlümün tafsîl-i vâsf-ı hâlidir / Yâ hümâ-yı zülf-i yârin sâye-i ikbâlidir* (Ahmed Paşa). Divan şiirinde mazmun olarak kullanıldığında talih, ikbal, saltanat, refah, kudret, baht açıklığı ve ulaşılması güç mutluluk anlamlarında da düşünülmüştür. *Tâc-ı ikbâl ile her serkeşe rif'at gelmez / Fâhte olsa hümâ serve saâdet gelmez* (Neş'et). Hüma Âşık edebiyatında, halk hikâyelerinde, türkülerde masallarda ve efsanelerde de güzellik sembolü olarak kullanılmıştır. Saz şairleri hüma kuşunu an-

dıkları zaman tamamen sevgiliyi kastederler. *Baktım gözüne kaşına / Benzettim hümâ kuşuna / Beni hicran ateşine / Yakan dilber kiminsin sen* (Âşık Ömer). Yine Erzincan ve havalisinde değişik bestelerle söylenen şu halk türküsünde hüma kuşu bir motif olarak geçer. "*Huma kuşu yükseklerden seslenir / Yar göğsünde bir çift turna beslenir / Sen ağlama kirpiklerin ıslanır / Ben ağlayam belki gönül uslanır*". Hüma, Türk ve İran edebiyatlarında müstakil eserlere de konu olmuştur. İran şairi Hâce Kirmânî ve Türk divan şairlerinden Cemâlî ve Kara Fazlî'nin *Hümâ vü Hümâyûn* mesnevileri bu türe örnek teşkil etmektedir. Ayrıca hümanın resim, minyatür, dokumacılık, nakkaşlık gibi geleneksel Türk el sanatlarında önemli bir motif olarak işlendiği de görülmektedir.

Kay.: TDVİA/18; TDEA/4; ML/6; KT, s.1510; OTAL, s.390; ADŞS; ETEM. s.212; M.Nejat Sefercioğlu, Nev'î Divânı'nın Tahlîli, Ank. 1990, s.388-389; Ağah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı*, İst. 1980, s.184. •İ. YAZAR

HÜMA VÜ HÜMAYUN: Klâsik Türk ve İran edebiyatında oldukça çok işlenen bir mesnevî konusuna verilen ad. İki ayrı cins arasındaki samimi bir sünge ile doğup giderek derunî bir özdeyişle ve o noktadan da manevî (plotanik) aşk derecesine yükselen mesnevî konularından biri. Konusu kısaca şöyledir. Arap ülkelelerinden birinde hüküm süren Hoşeng'in Allah'a dua ederek çok zor sahip olduğu ve Hümâ adını verdiği bir oğlu vardır. İlimde ve ahlâkta

lemiştir. *Deliliğe Övgü* adlı eserinde kilise dogmalarına karşı çıkmış, insan aklının değerine deli kimliğindeki bir kadını konuşturarak ironik bir biçimde değinmiştir. İngiliz yazar Sir Thomas More (1304–1374) Yunanca hiçbir yer anlamına gelen *Utopia* (Ütopya) adlı eserinde yaşam koşullarının mükemmel olduğu hayali bir adaya yapılan yolculuğu anlatmıştır. More, Latince yazdığı bu eserde Avrupa'nın sosyal, politik ve dinî kurumlarını hicvetmiştir.

Kay.: Abrams, M. H. *A Glossary of Literary Terms*. 5. Basım. New York: Holt, Rinehart ve Winston, 1988; Cuddon, J. A. *A Dictionary of Literary Terms*. Londra: Penguin, 1979; Holman, Hugh, ve William Harmon. *A Handbook to Literature*. 6. Basım. New York: Macmillan Yay., 1992; Urgan, Mina. *İngiliz Edebiyatı Tarihi*. C.1 İst. Altın Kitaplar Yay., 1986. ♣D. KAYA

HÜMAYUN: Bir kuşun adı olan Farsça *hüma* kelimesinin sonuna *gibi* anlamındaki *-yûn/ -gûn* ekinin getirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Kutlu, uğurlu, saadetli, mübarek. Padişaha ait, padişahla ilgili. Bazı İslâm devletlerinde ve özellikle Osmanlılarda hükümdarı ve hükümdara aidiyeti ifade etmek üzere kullanılan bir terim. Osmanlı padişahlarına ait bir ta'zim sözü. Osmanlılarda Fatih devrinden itibaren yaygın biçimde kullanılmaya başlandığı görülür. Bunun devletin bir imparatorluk vasfını kazanmasıyla ilgili olduğu düşünülebilir. *Fermân-ı hümayûn*, *zât-ı hümayûn*, *hatt-ı hümayûn*, *nâme-i hümayûn*, *sarây-ı hümayûn*, *harem-i hümayûn*, *enderûn-ı hümayûn*, *bâb-ı hümayûn*, *dîvân-ı hümayûn*, *otağ-ı*

hümayûn, *ordu-yı hümayûn* gibi örneklerde görüldüğü gibi doğrudan padişaha ya da onun şahsında devlete ait yer ve müesseseler için kullanılmıştır. Ayrıca İstanbul Bebek'te Lâle devrinde Hümayunâbâd isminde bir köşk yapılmıştır. Müzikte, Türk musikisinin dokuz numaralı basit makamıdır. En eski makamlardan biridir. Hicaz ailesindedir. Hicaz hümayun makamı olarak da adlandırılır. Hicaz dörtlüsü ile buselik beşlisinden meydana gelmiştir. Gevrekzâde Mustafa Ağa'nın *Hasret-i rûyunla giryân olduğum demdir bu dem* mısraı ile başlayan besteleri, İbrahim Ağa'nın *Kul oldum bir ve-fâkâra cihan bâğında gülfemdir* mısraı ile başlayan ağır semaîsi, Hacı Sadullah Ağa'nın *N'ideyim sahn-ı çemen seyrini cânânım yok* mısraı ile başlayan yörük semaîsi hümayun makamının en güzel örnekleri arasındadır. Dokumacılıkta bir çeşit ipekli kumaşa verilen isimdir. Hassa denilen bezin yumuşak ve en iyi cinsidir. Kadınlar tarafından şalvar ve üç etekli entari yapımında kullanılmıştır. Elbise kumaşlarının altına astar olarak da konulmaktadır.

Kay.: TDVİA/18; ML/6; KT, s.1510; OTAL, s.390; TS; OTDTS. ♣İ. YAZAR

HÜRMÜZ: İran hükümdarlarından Nûşirevân'ın oğludur. Nûşirevân'ın ölümünden sonra İran tahtına geçmiştir. Devrinde, en güvendiği komutanı Behram-ı Çupin tarafından çıkarılan bir ayaklanma sonucu, tahttan indirilmiş ve iki gözü çıkarılmış, oğlu, askerleri ve başka gruplar arasındaki taht kavgaları arasında feci şekilde öldürülmüştür. Hürmüz, mu-

İSM-İ A'ZAM

DİB. Yay., Ank. 1979, s. 296-299; E-TEM, s. 214,266; ADŞS. s. 262; DEKRMM, s. 112. ♣D.A. TOKEL

İSM-İ A'ZAM: "En büyük isim" anlamındadır. İslam literatüründe bu kelime Allah hakkında yapılmış bir ni-telemedir. *Kur'anıkerim*'de geçmeyen bu kelime Hz. Peygamber'den yapılan rivayetlerden çıkarılmıştır. Onlardan bazılarına göre ismi azam, "Allahu la ilahe illa hüvel hayyul kayyum" cümlesidir. Bu cümle "Allah kendisinden başka tanrı olmayan O'dur. Diridir, yönetendir." Anlamında olup *Kur'an*'da birkaç defa yer almıştır. İsmi azamın bulunup bulunmadığı, eğer böyle bir isim var ise hangisi olduğu sorunu, konuyla ilgilenen alimler tarafından tartışılmıştır. Ancak görüş birliği sağlayamamışlardır. Bu konu, yani Allah'ın ismi azamının bulunduğu inancı, düşüncesi daha çok mutasavvıflar arasında yaygınlık kazanmıştır. Bu çevrelerin insanları maneviahlakî olarak eğitmek ve yüceltmek maksatları dikkate alındığında; bu durum normal görülür. Özellikle onlar arasında İsm-i A'zamla dua edildiğinde o duanın kabul edileceğine ilişkin yaygın bir telkinin yapılmış olması ve buna dayalı olarak da İsm-i A'zam'ın hangisi olduğunun tespiti konusu maksatlarına uygun davranışlardır. Geçmişten günümüze bu konunun tasavvufa ilgi duyanlar arasında canlı ve dinamik bir konu olma özelliğine sahip olduğu görülmektedir.

Kay.: TDVİA/22, s.75-76. ♣ A. GÜNEŞ

İSRAFİL: (Az.: *İsrafil*; Bşk.: *İsrafil*; Kaz.: *İsrafil*; Kir.: *İsrafil*; Özb.: *İs-*

rafil; Tat.: *İsrafil*; Trkm.: *İsrafil*; Uyg.: *İsrafil*) Dört büyük melekten biridir. Kıyametin kopuşunu ve tekrar dirilişi sur'uyla o haber verecektir. Sur'a ilk üfürüşüyle kıyamet kopacak, ikinci üfürüşüyle de bütün canlılar dirilecektir. Rivayetlere göre İsrafil, şu anda bile elinde sur olduğu halde Allah'ın *üfle* emrini beklemektedir. Görevini yapacağı esnada sağında Cebrâil, solunda da Mikail bulunacaktır. Çeşitli kavimlerin helâkiyle görevli melekler arasında İsrafil'in de bulunduğu kitaplarda kayıtlıdır. *Kıyas-ı Enbiyâ*'da onun bu özelliğiyle ilgili şöyle bir bilgi vardır: "Dördüncü kanadıyla yir ehli ne vakit Tanrı'ya asi olsa onunla helâk eyler." Ayrıca onun, Arş'ı taşıyan melekler arasında bulunduğu da rivayetler arasındadır. Edebiyatta yukarıdaki özelliklerine atfen söz konusu edilir. *Hâlet-i sûr-ı Sirâfili nümâyân eyler / Âteşi nağme ile eylese neyler feryâd* (Neşâtî).

Kay.: İsmet Cemiloğlu, 14. *Yüzyıla Ait bir Kıyas-ı Enbiyâ*, TDK. Yay., Ank. 1994, s. 124; ETEM, s. 379; Lütfullah Cebeci, "İsrafil" TDVİA/22, s. 180-181; DEKRMM, s. 113; ADŞS, s. 262. ♣D.A. TOKEL

İSTEVÂ: Arapça *seva*'dan türemiş olup daha çok *istiva* olarak söylenmektedir. Eşit olma, denk olma. Birden çok şeyin birbirine eşit ve denk olması. Düz olma, düzlük. Kaplama, örtme. Karar kılmak. Oturup yerleşmek. Yönelmek. Yukarı çıkmak, hâkim olmak, tahta oturmak. Allah'ın Zâtının âlemlerle münasebetini konu edinen sıfatlardan birisi. Tasavvufta bir terim olarak kullanılır.

maktadır. İstiva olunan şey üzerinde zuhur ve tecelli etmek. İki çeşit istiva vardır. İlahî istiva: Hakk'ın insan kalbine (arşına) istiva etmesi, onu kuşatması. Rahmâni istiva: Hakk'ın arş üzerine istiva etmesi ve onu kuşatması. İlahi istivada kalp daire, Hak bu dairenin merkezi iken Rahmâni istivada Hak daire, arş onun merkezidir. Hurûfilik'te insan yüzünü iki eşit parçaya (sağ ve sol) bölecek tarzda yukarıdan aşağıya indirilen çizgiye denilmektedir. Özellikle hurûfî edebiyatında bu kelimenin sıkça kullanıldığı görülmektedir: *Şol kim anın şânına etmiş nüzûl / Câm-ı Ale'l-Arş-i mey-i istevâ* (Nesîmî). *Çün sen geçesin bu istivâdan / Azâd olasın gam u belâdan* (Nesîmî). Mevlevî sikkelerinin tam ortasına gelmek üzere önden arkaya doğru çekilen iki parmak enindeki yeşil çuhanın adıdır. Mevlevilikte semâhâneyi iki eşit kısma bölen farazi ve hayali çizgiye de "hatt-ı istiva" denilmektedir. İstivânın renginin yeşil olduğu Esrar Dede'nin (ö.1211H/ 1796-1797M) "istivâ" redifli kasidesindeki; "*Ol nûr-ı sebze bî ser ü bî pâ olan erlerx / Bîhûde alma bâşına sevda-yı istivâ / Bir Mevlevî ki râsti âl-i Rasûl ola / Mevrûsudur alâmet-i hadrâ-yı istivâ*" beyitlerinden anlaşılmaktadır. Ancak huzurdaki sandukalarda, İstanbul'da Yenikapı dergâhındaki bazı sandukalarda bulunan sikkelerin istivâları siyah renktedir. Esrar Dede aynı kasidenin ikinci beytinde buna telmih eylemiştir. Yine Mevlevî kıyafetlerinden olan destegülün kenarında ve yakasında bu istiva vardır. Esrar Dede, kasidesinde bu geleneği ve inancı da

dile getirmiştir: "*Kaaf-ı fenâda Mevlevî pervâz eylesün / Var hurkasında şeh-per-i ankaa-yı istivâ*".

Kay.: TDVİA/23; TS; KT; AOTL; TsTS, s.261; ADŞS; Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, İst. 1963, s.22-25.

•İ. YAZAR

İSTİÂNE: Arapça *avn* kelimesinden gelmektedir. Yardım isteme. İâne isteme. Dua. Bir fikri tamamlamak için başkalarının sözlerini alma, iktibas etme.

Kay.: ML/6, s.513; KT, s.101; TS, s.722; OTAL, s.453. •İ. YAZAR

İSTİÂRE: (Az.: *İstiare*, *metafora*; Bşk.: *Metafora*; Kaz.: *Metafora*, *awıstıruw*; Kır.: *Metafora*; Tat.: *Metafora*; Özb.: *Metafora*) Bir şeyi kendi adının dışında, çeşitli yönlerden benzediği başka bir şeyin adıyla anma sanatıdır. İstiare hem bir mecâz hem de bir teşbih sanatıdır. Bu bakımdan istiare, teşbihteki müşebbeh veya müşebbehünbih unsurlarından yalnızca birini söyleme şekliyle de ortaya çıkmaktadır. Bir istiarede şu üç niteliğin bulunması gerekir: a. Kelimenin gerçek anlamının dışında herhangi bir kavrama ya da nesneye ad olması. b. Engelleyici ipucu (karîne-i mâni'a) bulunması, yani kelimenin gerçek anlamında kullanılmasının imkânsız olması. c. Benzetme amacının bulunması. İstiare, benzetme öğelerinin kullanım özelliğine göre çeşitlere ayrılır: 1. Açık istiare (istiare-i musarraha): Benzetme öğelerinden yalnız kendisine benzetilen (benzetmelik) zikredilerek yapılan istiaredir. Bu istiarede benzeyen söylenmez. Örnek: *Gezermiş kasrın*

İSTİDÂ

etrafında yer yer tâze meh-rûlar / Mükahhal gözlü Şîrîn sözlü Leylî yüzlü âhûlar (Nedîm). Bu beyitte meh-rûlar ve âhûlar kelimeleriyle güzeller, sevgililer kastedilmiştir. Sadece kendisine benzetilen zikredildiği için beyitte açık istiare vardır. 2. Kapalı istiare (istiare-i mekniye): Benzetme ögelerinden yalnız benzeyen zikredilerek yapılan istiaredir. Bu istiarede kendisine benzetilen söylenmez. Örnek: *Kandilli yüzerken uykularda / Mehtâbı sürükledik sularda* (Yahya Kemâl). Bu beyitte insana özgü bir hususiyet olan uyku, İstanbul'un bir semti olan Kandilli için de düşünülmüş ve böylece Kandilli bir insana benzetilmiştir. Benzeyen (Kandilli) zikredilip, kendisine benzetilen (insan) söylenmediği için, beyitte kapalı istiare yapılmıştır. 3. Temsilî İstiare (yaygın istiare: Bu istiare türü, temsilî teşbihle aynı niteliktedir. Temsilî istiarede benzeyenin çeşitli yönleri teferruatlı olarak söylenir ve zikredilmeyen kendisine benzetilenin bilinmesi, okuyucuların zihnine ve zekâsına bırakılır. *AT / Bin gemle bağlanan yağız at şaha kalkıyor / Gittikçe yükselen başı Allah'a kalkıyor / Son mâcerâyı dinlememiş varsa anlatın; / Râm etmek isteyenler o mağrur asil atın / Beyhûdedir her uzvuna bir halka bulsa da; / Boştur köpüklü ağzına gemler vurusla da... / Coştukça böyle sel gibi bağrında hisleri / Bir gün başında kalmayacaktır seyisleri! / Son şanlı mâcerâsını tarihe anlatın / Zincir içinde bağlı duran kahraman atın / Gittikçe yükselen başı Allah'a kalkıyor / Asrın baş eğdi sandığı at şaha kalkıyor!* (Faruk Nâfiz Çam-

libel). Bu şiirde, Türk milletinin özellikleriyle *at* arasında benzerlikler kurulmakta ve Türk milletinin yaşadığı tarihî süreç, zincirlere bağlı bir atla karşılaştırılarak anlatılmaktadır. Temsilî istiare, bir şiirin bütününe yayılmış sembolik anlatım olarak da düşünülebilir. Bütün bu istiare çeşitleri dışında, *istiare-i müfrede*, *istiare-i temlihiye*, *istiare-i asliye*, *istiare-i tebe'iyeye*, *istiare-i musarraha*, *istiare-i müptezele*, *istiare-i garîbe* gibi istiare çeşitleri de bulunmaktadır.

Kay.: M. Orhan Soysal, *Edebî Sanatlar ve Tanınması*, MEB Yay, İst. 1992; *EL*; İsa Kocakaplan, *Açıklamalı Edebî Sanatlar*, MEB Yay, İst. 1992; *ÖTŞB*; *BO*; *EM*. ♣ A.F. BİLKAN

İSTİDÂ: Arapça *duâdan* türemiştir. Yalvararak isteme, dileme, rica ile talep etme. Tevazu ile isteme. Dilekçe. İstida. Arzuhal. Bir şey dilemek, istemek için yazılan yazı. Tanrı'dan bir şey niyaz etme. Edebiyatta da zaman zaman kullanıldığı görülmektedir. *Arzuhal ister mi eltâfin kabul-i hacete / Muktezâ-yı himmetin muhtâc-ı istid'a mıdır* (Avni).

Kay.: *ML/6*, s.514; *KT*, s.98; *TS*; *OTAL*, s.455; *OTDTS/1*, s.96. ♣ İ. YAZAR

İSTİDÂNÂME: Bir talep ve istirham için resmî bir makama yazılan pullu (Bir dönemde), damgalı yazı. Arzuhal. Dilekçe. Bunun yerine istida da kullanılmıştır. İstida, resmî makamlara müracaat ve arzuhal; istidaname ise, isteğe dair yazılmış kağıt, dilekçe manasına gelmektedir.

Kay.: *ML/6*, s.514; *KT*, s.98; *TS*, s.722; *OTAL*, s.455; *OTDTS/1*, s.96. ♣ İ. YAZAR

İSTİĞRAK

belâgat kitaplarımızın bir kısmında ise istifhâm sanatına hiç yer verilmemektedir. İstifhâmın bir sanat olup olmadığı noktasındaki belirsizlikten başka tecâhül-i ârifle olan benzerliğinden dolayı kimi eserlerde ikisinin aynı sanat olarak gösterildiğini tespit ediyoruz. İstifhâmı tecâhül-i ârif sanatının birbirine benzesinden dolayı, değişik çalışmalarda aynı metnin bu iki sanata da örnek olarak gösterildiği de görülmektedir. Menemenli-zâde Tâhir, Köprülüzâde Mehmed Fuâd-Şehâbeddin Süleymân, Muhyiddin, Tâhirü'l-Mevlevî, M. Kaya Bilgegil gibi yazarlar ise, istifhâmı tecâhül-i âriften ayrı ve tamamen müstakil bir edebî sanat olarak görmektedirler. Bu yazarların istifhâm üzerine açıklamalarından tespit edebildiğimiz şu ortak özellikler istifhâmın etraflı bir tanımını da ortaya koyar niteliktedir: 1. İstifhâm, sözü daha tesirli, daha kuvvetli ifade edebilmek için sorulan sorulardan ibarettir. 2. İstifhâmı muhâtap sorulara cevap vermesi beklenilmez. Zira bu sorulardan maksat cevap almak değil söze güç katmaktır. 3. İstifhâmı muhâtap bir insan olabileceği gibi, bir eşya, hayvan, meçhul biri veya bir ölü olabilir. *Nedür bu handeler bu işveler bu nâz u istiğnâ / Nedür bu cilveler bu şîveler bu kâmet-i bâlâ* (Bâkî).

Kay.: *BO*, s. 92; *TE*, s. 308; Menemenli-zâde Tâhir, *Osmanlı Edebiyatı*, Kasbar Matbaası, İst. 1314 (2. baskı); Mehmed Celâl, *Osmanlı Edebiyatı Numûneleri*, Matbaa-i Safâ ve Enver, İst. 1312, s. 112-114; Ali Seydî, *Lugatçe-i Edebiyât*, Matbaa-i Kütübhâne-i Cihân, İst. 1324, s. 9;

Şehâbeddin Süleymân, *San'at-ı Tahrîr ve Edebiyât*, Araks Matbaası, İst. 1329, s. 383; Köprülüzâde Mehmed Fuâd-Şehâbeddin Süleymân, *Mâlûmât-ı Edebiyye*, Kanâat Matbaası, Dersâdet 1330, C. 1, s. 257-258; *EM*; *EL*, s. 64; *EBT*; *ÖTŞB*, s. 456-457; *TERENSGY*; M. Fatih KÖKSAL, "Belâgat Kitaplarında İki Sanat: Tecâhül-i Ârif, İstifhâm", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 7 (Sivas 1998), s. 167-190. ♦F. KÖKSAL

İSTİĞRAK: Arapça "gark"tan türemiştir. Dalma, dalgınlık, dalınç, içine gömülme, bir şey ile kaplanma. Boğulma. Kendini bilmeyecek derecede hayrete dalma. Tasavvufta kendinden geçip dünyayı unutma. Kalpten dünya sevgisini çıkararak Hak'a bağlanma, devamlı Hak ile bir olma sonucu kendini kaybederek tevhid içinde bulunma. *İstiğrak* kelimesi tasavvufta genellikle vecd ü istiğrak şeklinde kullanılır. Sufilere göre bu hâl, velayet derecesine yükselenlerde görülür. Bu dereceye yükselen kimse, kendini kaplayan cezbenin etkisiyle kendinden geçer ve tevhid denizine batarak kendini Hak ile bir görür. Bu, denize ulaşan damlanın deniz içinde kaybolarak deniz olması gibidir. İstiğrak hâlindeki bir sâlik suya atılan ve batan taş gibidir. İlâhî muhabbet ve vahdet denizinde öyle batmış ve yok olup gitmiştir ki geride hiçbir eser ve nişan bırakmamıştır. Tasavvufî açıdan istiğrakın üç kısımdan oluştuğu görülür: İlmin hâlde istiğrakı, işaretin keşfte istiğrakı, şevâhidin (şahitler, şehadet edenler) cemde istiğrakı. Edebiyatta aşırı mübalağa anlamına da gelmektedir.

Kay.: *TDVİA*, İst. 2001, C.23, s.333; *ML/6*, s.516; *KT*, s.102; *TS*, s.723;

AOTS; TsTS, s.258; OTDTS/1, s.97; BGT, s.229. ♦İ. YAZAR

İSTİHARE: (Kır.: *Bir çeçimge kelüü üçün tüş körüü*) Bir şeye karar vermek için rüyaya yatma. Bir kişinin yapmayı düşündüğü bir işin, hakkında hayırlı olup olmayacağını anlamak için yatmadan önce namaz kılıp dua etmesi demektir. Dinî bir terimdir. İstihâre için, yatmadan önce abdest alınır ve iki rekat namaz kılınır. Namazın akabinde yapmayı düşündüğü işin hakkında hayırlı olup olmadığını kendisine malum kılması için Allah'a dua edilir. Eğer rüyada, renk olarak beyaz veya yeşil görülürse yahut da aydınlık huzurlu bir ortamda bulunulursa o işin hayırlı olacağına hükmedilir. Yok eğer rüyada karanlık bir ortam veya kırmızı ve siyah gibi renkler görünürse o işten uzak durmalıdır. Fıkıh kitaplarında, istihare namazının nasıl kılınacağı, namazda hangi sure veya ayetlerin okunmasının makbul olduğu, duanın ne şekilde yapılacağı vs. dair uzun malumat vardır. Şâirler, istihare kelimesini yukarıdaki mazmunlara uygun bir şekilde şiirlerinde kullanırlardı. *Dedim teveccüh edip öldür Ahmed'i dedi / Bu kâr-ı hayra ne lâzım ki istihâre kılâm* (Ahmed Paşa).

Kay.: OTDTS/2; *İlmihal, İman ve İbadetler*, TDV. Yay. İst. C.I, s. 318-319; ETEM, s. 222; ADŞS, s. 264. ♦D.A. TOKEL

İSTİHDAM: (Kırg.: *Adabiyatta söz oyunu*) Sözlük yahut mecaz anlamı birden fazla olan bir kelimeyi edebî metinlerde, bu iki anlama da gelecek

tarzda kullanma şeklinde tarif edilen bir söz sanatıdır. Sanatçılar bu sanata, birisine sitem etmek ya da onu yermek için başvurmuşlardır.

Kay.: Yaz. Arş. ♦H.AĞÇA

İSTİHLÂF: Birisini kendi yerine koyma, ikâme etme, kendi yerine geçirme anlamlarına gelir. Edebî bir terim olarak *istihlâf*; Türkçedeki ünlüleri bazı durumlarda med derecesinde yani â, î, û derecesinde uzatmak anlamındadır. İstihlâf Türkçe kelimelerde âhenkli olmaz. Kelimenin zıddı "azl"dir. Fuzûlî'nin; *Verseydi âh-ı Mecnûn feryâdımın sedâsın / Kuş mu karâr ederdî başındâki yuvâda* beytinde yer alan *başındâki* ve *yuvâda* kelimeleri içerisinde bulunan "â" harflerinin okunuşu böyledir. İsrîhlâf kelimesi tasavvufta, bir şeyhin kemâle ermiş dervişlerinden birisini kendi yerine irşadla görevlendirmesine denir.

Kay.: OTDTS/2, s. 99; YUTS; KrS; TTS; ATS; ÖTİL; TDEA/5; EL. ♦R. CANIM

İSTİHLÂL (BERÂAT-İ İSTİHLÂL): Yeni ayın görünmesi, hilâli görme. Çocuğun doğar doğmaz ağlamaya başlaması, yağmurun yağması. Edebiyatta güzel başlangıç, iyi alâmet. Manzum veya mensur bir esere konusuna uygun, güzel bir başlangıç yapmak anlamında edebiyat terimi. Buna *hüsn-i ibtidâ* da denir. Divan şairleri arasında önem verilen sanatlardan idi. Bu sanata berâat-i matla', hüsn-i ibtidâ, hüsn-i iftitâh, berâat-i istihlâl gibi isimler de verilir. Konuya uygun cümlelerle yazıya başlanması bir bakıma ön söz ile eser arasındaki uygunluk gibidir. Giriş